

Розділ III

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ, НАУКИ ТА ОСВІТИ

УДК 94(47)08: 37.014+371.1

В. І. Милько

кандидат історичних наук, науковий співробітник,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), mylko_v@ukr.net

ГІМНАЗІЇ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ У ПЕРІОД МОДЕРНІЗАЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ XIX — ПОЧАТОК XX ст.)*

Проаналізовано нормативно-правову базу, яка регулювала процес створення та розвитку гімназій у Російській імперії в пореформений період. Основну увагу акцентовано на аналізі специфіки управління середніми навчальними закладами, які діяли в українських містах. Розкрито вплив на цей процес міністерського чиновництва, земств, місцевих громад. Доведено наявність регіональної специфіки в розвитку гімназій: більша активність цього процесу в промислових районах Півдня України; переповнення тих закладів, які розташовувалися в губернських центрах (насамперед, Києві, Одесі, Харкові); боротьба із польським католицьким впливом на Правобережжі; вагома роль земств на Лівобережжі та Слобожанщині; активна меценатська допомога почесних попечителів у аграрних районах тощо. Посилення ролі міністерства в нагляді та контролі у 1870–1880-х рр. поєднувалося із нездатністю та небажанням відомства в повній мірі задовольнити запити населення. Відтак, наприкінці XIX — на початку XX ст. однією із головних проблем освітнього характеру для кожного повітового міста було відкриття власної гімназії. За її наявності — необхідність у реконструкції, ремонті або побудові нового приміщення, зважаючи на зростання кількості учнів. Найбільша активізація розвитку мережі гімназій в українських містах припала на другу половину 1870-х — 1880-ті рр., а

* Завершення статті. Початок див.: Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2015. — Вип. 24. — С. 175–195; Там само. — 2016. — Вип. 25. — С. 222–240.

також десятиліття напередодні Першої світової війни. Аналіз соціальної структури вихованців засвідчив поступове скорочення кількості дітей дворян, чиновників та духовенства, збільшення — міщан, купців і селян.

Ключові слова: гімназія, директор, інспектор, попечитель, Міністерство народної освіти, Російська імперія.

V. I. Mylko

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Researcher, Department of the History of Ukraine XIX –
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), mylko_v@ukr.net

GYMNASIUM OF UKRAINIAN CITIES DURING THE MODERNIZATION OF THE RUSSIAN EMPIRE (LATE XIX — EARLY XX CENTURIES)

Abstract

The legal framework which had regulated the process of creation and development of gymnasium in the Russian Empire in the post-reform period was analysed. The basic attention was accented on the analysis of the specifics of the management in secondary educational institutions that operated in the Ukrainian cities. The influence on this process by the ministerial officials, zemstvos, local communities was revealed. It was proved the presence of regional specificity in the development of gymnasium: a lot of activity of this process in industrial areas of the South Ukraine; the overflow of establishments, which were located in provincial centers (especially in Kyiv, Odessa, Kharkiv); the struggle with the Polish Catholic influence on the Right Bank; the significant role of zemstvos on the Left Bank and Slobozhanshchyna; the active patronage of the honorary trustees in the agricultural areas etc. The strengthening of the Ministries' role in supervision and control in 1870–1880-ies combined with the inability of the department to fully satisfy the requests of the population. Consequently, in the late XIX — early XX century, opening a private gymnasium was one of the main problems of educational character for each of the county-level cities. If there was the gymnasium — the main problem was the reconstruction, the repair, or the construction a new building, considering the increase in the number of students. The greatest activation of the gymnasiums' development in the Ukrainian cities was in the second half of the 1870s — 1880s and decades before the First World War. The analysis of the social structure of children shows a gradual reduction in the children's amount of the nobles, the officials and the clergy and the increase in the number of the burghers, the merchants and the peasants.

Keywords: gymnasium, director, inspector, trustee, Ministry of National Education, Russian Empire.

Початок нового етапу розвитку середньої освіти Російської імперії пов'язаний із перебуванням на посаді міністра народної освіти Д. Толстого (1866–1880), відомого своєю консервативно-охоронною політикою. І. Алешинцев справедливо назвав цей період “дуже довгим і темним в історії гімназій”¹. Його перше п'ятиріччя пройшло під знаком, з одного боку, поступового введення в дію Статуту та штатів 1864 р., а з іншого — підготовки їх нової редакції. Для реалізації цих завдань вже у 1866 р. були прийняті рішення про: 1) виділення, починаючи з 1867 р., додаткових майже 258 тис. руб. для імплементації чинного відомчого акту (в масштабах України доплату отримало керівництво та педагоги Катеринославської, Керченської, Миколаївської, Ніжинської, Новгород-Сіверської, Полтавської, Сімферопольської, Херсонської та Чернігівської гімназій); 2) створення Комісії для розробки нового Статуту.

Розвиток середньої освіти в українських містах відразу після початку управління відомством Д. Толстим та до затвердження змін гімназійного Статуту в 1871 р. відзначений впровадженням декількох законодавчих нововведень, у тому числі й регіонального характеру. Вони найбільш яскраво проявилися на Правобережній Україні, де ще з часів польського повстання 1863 р. навчальна адміністрація приділяла особливу увагу нагляду за учнями.

У 1867 р. за клопотанням попечителя Київського навчального округу О. Ширинського-Шихматова та його віленського колеги було збільшено максимально допустиму квоту звільнених від оплати за навчання “бідних та старанних учнів” — з 10 до 20% від загальної кількості гімназистів². Дія цієї норми поширювалася на всі т. зв. “західні губернії” (крім освітніх закладів Києва) і мала політичне підґрунтя, адже спрямовувалася на підтримку винятково дітей православних родин, на протигагу більш заможним католицьким. Із 1868 р. посадовці “російського походження та благонадійні остзейські уродженці” правобережних гімназій (Київських, Житомирської, Кам'янець-Подільської, Білоцерківської, Немирівської та Рівненської), разом з іншими міністерськими чиновниками регіону, почали отримувати 50% надбавку до жалування за рахунок збору з маєтків польських поміщиків³.

Прояви імперської політики стосувалися й навчального процесу. Зокрема, декан історико-філологічного факультету Київського університету, професор О. Селін після проведення у травні-червні 1866 р. ревізій київських

¹ Алешинцев И. История гимназического образования в России (XVIII и XIX век). — СПб.: Издание О. Богдановой, 1912. — С. 281.

² Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). — Собр. 2-е. — Т. XLII (1867). — Ч. I. — № 44190. — СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1871. — С. 68–69.

³ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (Сборник постановлений по МНП). — СПб.: Типография Императорской академии наук, 1871. — Т. 4: Царствование императора Александра II (1865–1870). — Стб. 630–632.

гімназій запропонував “для встановлення російського духу та спрямування, щоб вчителі у південно-західних гімназіях, принаймні, наставники російської мови та словесності, призначалися із великоросів, переважно з москвичів”⁴. Через десять років, у 1876 р., необхідність “поширення знання російської мови” стала одним із факторів відкриття гімназії у Маріуполі, де більша частина населення розмовляла “на грецькій, татарській, німецькій або єврейській мові” — констатувалося у міністерській постанові⁵.

У 1869 р. було затверджено цілий ряд заходів, спрямованих на реформування початкової освіти Київської, Подільської та Волинської губерній. Для предмету нашого дослідження вони мають особливе значення, адже службова переписка зафіксувала незацікавленість відомства у розвитку на Правобережжі мережі гімназій і, разом з тим, особливу увагу до збільшення кількості міських двокласних та сільських однокласних училищ, парафіяльних шкіл. У представленому на розгляд Державної ради поданні, Д. Толстой писав з цього приводу, що уряду: “зважаючи на етичні та політичні міркування не потрібно відволікати від народу кращі сили, ставлячи селян шляхом [надання їм] гімназійної освіти у невластиве їх народженню становище, а розвивати ці сили шляхом [поширення] парафіяльних та ремісничих шкіл і зберігати їх народу для його ж потреб, ... винятковим талантам із селянства завжди знайдеться місце в існуючих гімназіях”⁶. Таке бачення визначило особливості розвитку початкової та середньої освіти не лише у вказаному регіоні, а й загалом Російській імперії фактично до кінця XIX ст.* з тією відмінністю, що у більшості губерній основним завданням відомства було обмежити доступ до гімназій для незаможних соціальних категорій, а на Правобережжі ще й “для дітей вищих станів” (тобто, у першу чергу, для поляків-католиків).

На Півдні України істотне значення для розвитку гімназій мали урбанізаційні процеси та специфіка статусу окремих міст і районів. Мова йде про великий вплив чиновників Воєнного відомства та Міністерства внутрішніх справ — військових губернаторів і градоначальників. Особливо характерним це було для Керчі, Миколаєва та Севастополя. У 1865–1870 рр. Миколаївська гімназія (та інші освітні заклади міста) навіть перебувала у безпосередньому підпорядкуванні військовому губернатору Б. фон Глазенапу, який після 1870 р. зберіг звання почесного попечителя навчальної установи, а відтак і

⁴ Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства народного просвещения (ЖМНП). — СПб., 1867. — Ч. СXXXIII. — С. 384.

⁵ Сборник постановлений по МНП. — СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1878. — Т. 6: Царствование императора Александра II (1874–1876). — Стб. 1370–1374.

⁶ Там же. — Т. 4. — Стб. 1151.

* Після відставки Д. Толстой очолив Міністерство внутрішніх справ (1882–1889), а освітнім відомством у 1882–1897 рр. керував наблизений до нього І. Делянов, відомий своєю “ультраконсервативністю” (приклад — “циркуляр про кухарчиних дітей” 1887 р.).

право нагляду за нею⁷. Загалом, увесь період міністерства Д. Толстого на чолі тутешнього Одеського навчального округу стояв С. Голубцов (1866–1880). Його “постійну увагу” привертало, і було “предметом особливих турбот”, питання нагляду за учнями гімназій в позаурочний час. На практиці це означало збір інформації від усіх директорів навчальних закладів про діяльність класних наставників та “правильне облаштування” учнівських квартир⁸. Подібні питання, по відношенню до вихованців, які не проживали з батьками або родичами, обговорювалися педагогічними радами низки інших гімназій, не лише українських міст. У 1868 р. в Московському навчальному окрузі реалізацію ідеї створення загальних учнівських квартир відклали з огляду на відсутність фінансів та можливі труднощі в пошуку “цілком надійних” людей для завідування ними.

Поряд із наявністю регіональної специфіки в управлінні гімназіями, яка обумовлювалася місцевими умовами та особистістю попечителя округу, необхідно констатувати визначальний вплив міністерського курсу на цей процес. На законодавчому рівні бачення Д. Толстого шляхів розвитку середньої освіти остаточно було зафіксовано в “змінах та доповненнях до Статуту гімназій та прогімназій”, затверджених 19 червня 1871 р., та власне “Статуті гімназій та прогімназій” від 30 червня того ж року. Їх суть зводилася, головним чином, до надання випускникам класичних гімназій виняткового права на вступ до університетів (відповідно вихованці реальних училищ* його остаточно втрачали), запровадження обов’язковості викладання директора та інспектора, введення диференціації в оплаті праці педагогів (чотири розряди, залежно від досвіду роботи), заміни в кожному закладі двох вихователів на сімох класних наставників (за наявності паралельних класів ця кількість зростала пропорційно) та двох їх помічників, посиленні регламентації навчальних програм і загалом нагляду за учнями (в тому числі й у формі “відвідування на дому” у випадку проживання не в родичів), створення окремих господарських комітетів для управління матеріально-господарською частиною, зміни процедури затвердження на посаді почесного попечителя, що відтепер належало до компетенції імператора, а не очільника навчального округу та ін.⁹

⁷ Сборник постановлений по МНП. — Т. 4. — Стб. 1550.

⁸ Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // ЖМНП. — СПб., 1868. — Ч. СXXXVIII. — С. 318–319.

* У 1871 р. навчальних закладів цього типу формально ще не існувало, адже “Статут реальних училищ” затверджено лише 15 травня 1872 р., однак на той момент питання про їх створення на базі реальних гімназій вже було вирішено.

⁹ ПСЗРИ. — Собр. 2-е. — Т. XLVI (1871). — Ч. I. — № 49744. — СПб., 1874. — С. 903–911; Там же. — Ч. II. — № 49860. — С. 85–99.

Порівнюючи ці нововведення із практичними проблемами та загальним суспільно-політичним контекстом можна зробити висновок про те, що міністерство прагнуло досягнути протилежних цілей. Завдання щодо зміцнення єдності педагогічного персоналу поєднувалося з нормами про розширення повноважень адміністрації та посиленням нормування навчально-виховного процесу; прагнення залучити громадські пожертви шляхом зміцнення статусу почесного попечителя — із ускладненням процедури його затвердження на посаді та позбавлення Педагогічних рад повноважень контролю за матеріальною частиною закладу.

Питання контролю педагогічних кадрів та нагляду за вихованцями гімназій особливо актуалізувалося у 1870–1880-х рр. Міністерське розпорядження 1877 р. запровадило правило збору інформації у місцевих губернаторів про політичну благонадійність кандидатів на посаду вчителя. До цього, 4 травня 1874 р., було затверджено “Правила для учнів гімназій і прогімназій”, де, серед іншого, досить жорстко регламентувалася їхня поведінка поза навчальним закладом¹⁰. У наступні роки необхідність суворого дотримання цього документу керівництвом закладів, зокрема щодо нагляду за учнівськими квартирами, неодноразово підтверджувалася окремими циркулярами, розпорядженнями та повідомленнями (у 1882, 1884, 1891 рр.). У регіонах методи контролю поведінки вихованців були досить різноманітними. На початку 1895 р. педагогічна рада 4-ої гімназії Одеси затвердила за поданням директора В. Охріменка такий вид покарання як заборона відвідувати театри.

Прагнучи ліквідувати проблему масового дострокового припинення навчання в гімназіях (у середині 1870-х рр. по всій Російській імперії ця цифра щороку складала ≈ 8 – 9 тис осіб або ≈ 15 – 25% усіх учнів) шляхом спрощення та скорочення навчання, Д. Толстой ініціював створення з 1875 р. міських училищ (відповідно до положення від 31 травня 1872 р.). Цей тип навчальних закладів, ставши окремою частиною системи освіти, “відволік” від гімназій менш заможних та підготовлених дітей, оскільки з самого початку був задуманий “переважно для бідної частини міського населення”. Для прикладу, якщо у 1875–1884 рр. у Бердянській гімназії щороку навчалася в середньому по 277 учнів, то у наступне десятиліття (1885–1894 рр.) аналогічні показники зменшилися до 170¹¹. Втім, додаткову роль відіграло запровадження обмежень для дітей євреїв. Характерно, що проблема дострокового припинення навчання зберегла актуальність і для міських учи-

¹⁰ Правила для учеников гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения. — Казань: Университетская тип., 1874. — С. 14–19.

¹¹ Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) / Упорядники: В. М. Константинова, І. І. Лиман // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Т. 1. — К.: Освіта України, 2006. — С. 43.

лищ, адже, за деякими даними, відсоток їх вихованців, які завершували повний курс на початку ХХ ст. складав лише 7–11%¹².

У 1870–1880-х рр. мережа міністерських чоловічих гімназій в українських містах зростала досить швидко. Зокрема, відповідні навчальні заклади засновано: у 1872 р. — в Бердянську та Ізюмі, у 1873 р. — Сумах, у 1874 р. — Одесі (3-тя по рахунку) та Києві (3-тя), у 1875 р. — Павлограді, у 1876 р. — Ананьєві та Маріуполі, у 1879 р. — Аккермані (суч. Білгород-Дністровський), у 1880 р. — Ізмаїлі, у 1882 р. — Прилуках, у 1883 р. — Києві (4-та) та Феодосії, у 1885 р. — Єлисаветграді (суч. Кропивницький) та ін. Окремо варто згадати, що в 1876 р., у зв'язку з реорганізацією Ніжинського юридичного ліцею в Історико-філологічний інститут князя Безбородько, змінився й статус гімназії, яка діяла при цьому закладі. Наслідком стали незначні зміни в навчальному розкладі та структурі фінансування, ліквідація паралельних класів, звільнення випускників від здачі іспитів при вступі до вказаного інституту тощо¹³. За даними перепису навчальних закладів 20 березня 1880 р. в українських містах налічувалося 28 гімназій, у яких навчалось 10,5 тис. осіб. За цими показниками лідирувала Херсонська та Київська губернії, що пояснюється домінуючим соціально-економічним статусом Одеси і Києва¹⁴.

Всі новостворені заклади освіти відкривалися на базі вже існуючих нижчого рівня. В останнє десятиліття ХІХ ст. ця тенденція збереглася. Зокрема, на базі реорганізованих прогімназій відкрито гімназії: у 1893 р. — в Одесі (4-та) та Херсоні, 1896 р. — у Бахмуті, Умані та Ялті, в 1897 р. — у Житомирі (2-га) та Острозі, в 1898 р. — в Одесі (5-та по рахунку) та Луганську, в 1899 р. — Севастополі тощо.

У 1890 р. в Київському окрузі діяло вже 17 восьмикласних гімназій*, де навчалось 6,5 тис. осіб. Їх утримання, разом із шістьма прогімназіями, щороку обходилося більш, ніж у 1 млн руб. Головним джерелом фінансування була казна (≈51% всього бюджету), плата за навчання (≈28%) та збір за утримання пансіонерів (≈8%). Щоправда, окремо варто виділити Лубенську, Прилуцьку та Глухівську гімназії, адже місцеві земства та міські

¹² Городские училища // Новый энциклопедический словарь. Издатели Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. — СПб.: Типография Акционерного общества “Брокгауз-Ефрон”, 1913. — Т. 14: Головин-Гривица. — С. 282.

¹³ ПСЗРИ. — Собр. 3-е. — Т. X (1890). — Ч. I. — № 56177а. — СПб., 1893. — С. 119–120; Там же. — № 56719а. — С. 121.

¹⁴ Университеты и средние учебные заведения в 50-ти губерниях Европейской России и 10-ти Привислянских по переписи 20-го марта 1880 года. — СПб.: Издание ЦСК МВД, 1888. — С. 20–38.

* П'ять у Києві, по одній у Білій Церкві, Златополі, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Немирові, Полтаві, Лубнах, Прилуках, Чернігові, Ніжині, Новгороді-Сіверському та Глухові.

громади виділяли для них лише на $\frac{1}{4}$ менше коштів, порівняно із казенними дотаціями. Головною статтею витрат незмінно залишалося утримання педагогічного та адміністративного персоналу (більше 56% загального бюджету). Для окремих гімназій округу вагоме значення відігравала благодійна допомога почесних попечителів: 2-ї Київської — Ф. Терещенка, 3-ї Київської — А. Терещенка, Києво-Печерської — М. Мерінга, Златопільської — О. Бобринського, Білоцерківської — В. Браницького, Житомирської — І. де Шодуара, Немирівської — Г. Строганова, Глухівської — М. Терещенка, Стародубської — С. Ширая, Лубенської — С. Бразоля та ін. Із усіх навчальних закладів цього типу лише 4-та Київська гімназія не мала власного приміщення і розміщувалася в орендованому будинку*. Суттєві незручності для здійснення навчально-виховного процесу спричиняла дерев'яна будівля 1836 р. гімназії в приватновласницькому місті Златополі. Саме тому в 1891 р. вона переїхала у нове приміщення, побудоване, головним чином, на кошти колишнього почесного попечителя М. Цветкова¹⁵. Покращення умов навчання (ліквідації проблем із вентиляцією, освітленням, опаленням) потребували освітні заклади Чернігова, Новгород-Сіверського та Кам'янець-Подільського.

Наприкінці XIX ст. — на початку XX ст. для гімназій чи не найбільшою проблемою був пошук джерел фінансування. Їх подолання відбувалося за рахунок держави, коштів вихованців, безпосередньо ресурсів міста, а також земських зборів, особливо коли мова йшла про повітові центри та аграрні райони. Протягом 1890-х рр. у зміні структури бюджету спостерігалася тенденція поступового скорочення казенних дотацій (на 10–15% від загальної частки витрат), зростання зборів за утримання вихованців у пансіонатах (приблизно на 5%) і відсотків з пожертв та інших капіталів (в окремих округах їх обсяг сягав 25% усього утримання).

Стосовно ролі фінансів земств, то варто брати до уваги той факт, що досить часто саме вони ініціювали відкриття закладів освіти, вступаючи в боротьбу з бюрократизмом та небажанням очільників профільного відомства збільшувати витрати. Органи місцевого самоврядування зазвичай ще на стадії обговорення проектів створення гімназій переймалися питаннями мінімізації можливого втручання міністерства. Такими протипагами могло бути право обирати голову педагогічної ради, який, одночасно отримував

* За 1883–1917 рр. вона тричі змінювала своє розташування. Так, перша орендована будівля збереглася до наших часів і сьогодні у ній розміщується головний корпус НПУ ім. М. Драгоманова (вул. Пирогова, 9). У 1898–1899 рр. для гімназії було побудоване нове приміщення (суч. вул. Велика Васильківська, 96). Під час Першої світової війни його передали під лазарет, тому навчальна установа знову переїхала — до будівлі 8-ї гімназії (суч. пл. І. Франка, 5).

¹⁵ Наши учебные заведения // ЖМНП. — СПб., 1892. — Ч. CCLXXIX. — С. 82–87.

статус попечителя установи, а також надання згаданому колегіальному органу якнайширших навчально-педагогічних та організаційно-матеріальних повноважень. Для прикладу, такі положення містилися у проекті відкриття Єлисаветградської гімназії в 1868 р., тобто аж за 17 років до початку її роботи¹⁶.

Значно менше часу вирішувалося питання про реорганізацію Ізюмського повітового училища — з 1868 р по 1872 р. Місцева земська управа, серед іншого, пояснювала потребу в гімназії декількома факторами: 1) віддаленістю Харкова, який знаходився у північній частині губернії, та ближніх повітів Катеринославської губернії від власного центру; 2) сприятливі кліматичні умови; 3) дешевизна рівня життя, що сприяло отриманню освіти дітьми незаможних родин. У поданні наводилася статистика переповненості харківських закладів і відмов бажаючим навчатися у них (223 особи у 1868/69 н. р.). Однак вирішальним фактором прийняття позитивного рішення стали не об'єктивні причини, а запропонований шлях мінімізації фінансових витрат для держави: “Кращим доказом необхідності відкриття гімназії у м. Ізюм, — вказувалося у відповідній постанові міністерства, — є заявлена місцевим земством готовність утримувати цей навчальний заклад за власні кошти, з невеликою дотацією з боку казни, у розмірі 2,11 тис. руб. на рік”¹⁷. Таким же шляхом у 1873 р. було реорганізовано Сумське повітове училище. Новостворена гімназія призначалася для задоволення освітніх потреб населення місцевого та сусідніх Лебединського й Охтирського повітів, а також ближніх — Полтавської і Курської губерній.

Протягом 1872–1882 рр. неоднократні клопотання про реорганізацію Прилуцької прогімназії надходили у міністерство від місцевого земства, почесного попечителя закладу Г. Галагана та очільника Київського навчального округу П. Антоновича. У всіх випадках причиною відмови була позиція фінансового відомства про відсутність коштів. Не брався до уваги навіть той факт, що попередні земські витрати на придбання і облаштування будівлі для діючої прогімназії становили до 38 тис. руб. Аж у 1882 р. міністерство знайшло можливість щорічно виділяти на гімназію додатково по 4–5 тис. руб.

Натомість Феодосійська міська дума, на момент подання аналогічного клопотання у 1882 р., мала майже 20 тис. руб. заборгованості перед державною казною за три попередні роки утримання місцевої прогімназії¹⁸.

¹⁶ Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // ЖМНП. — СПб., 1869. — Ч. СХЛІІ. — С. 139–140.

¹⁷ Сборник постановлений по МНП. — СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1877. — Т. 5: Царствование императора Александра II (1871–1873). — Стб. 1366–1376.

¹⁸ Там же. — СПб.: Тип. т-ва “Общественная польза”, 1892. — Т. 8: Царствование императора Александра III (1881–1883). — Стб. 377–382, 1101–1107.

Реорганізація у 1896 р. Уманської прогімназії в гімназію стала можливою з огляду на використання частини коштів бюджету Суразької чотирикласної прогімназії закритої у тому ж році*. 17 років (1880–1897 рр.) вирішувалося аналогічне питання у Житомирі. Відкриттю у місті 2-ої гімназії в 1897 р. посприяло рішення думи про асигнування 3 тис. руб. Ще довше на власний заклад для отримання повної середньої освіти чекали жителі Острога. Вперше про таку необхідність волинський губернатор П. Грессер вказав у записці на ім'я попечителя Київського навчального округу в 1875 р. Однак у міській казні, органів дворянського самоврядування та спецфонді округу не знайшлося жодних коштів, тому Міністерство фінансів дало дозвіл на виділення потрібних сум лише в 1897 р.¹⁹

Необхідність покращення фінансового становища закладів освіти зумовлювало прийняття міністерством окремих рішень, які виходили за рамки діючого Статуту. Мова йде про те, що гімназія могла мати почесного попечителя за умови отримання нею коштів від земства, приватних осіб або станових організацій. Втім, у 1889 р. це почесне звання отримали Г. Фальц-Фейн (Херсонська гімназія), М. Мерінг (Києво-Печерська), І. Мацнев (4-та Київська) — винятково з огляду на їх зобов'язання жертвувати на користь відповідних закладів по 1000 руб. щорічно.

Поряд із об'єктивними фінансовими чинниками, суттєву роль у стримуванні росту мережі гімназій відігравала дискримінаційна позиція профільного міністерства. У другій половині 1880-х рр. І. Делянов неодноразово звертав увагу на: необхідність відкриття нових навчальних закладів залежно від станових потреб, шкідливість для незаможних верств гімназійної освіти (“збільшують коло незадоволених”), і навіть запровадження допуску до неї осіб за статусом не нижче купців 2-ої гільдії. Аналіз відомчих документів з цього приводу та окружної документації дозволяє стверджувати, що, в умовах неможливості реалізації цих ідей, дієвим методом “фільтрації” кандидатів на вступ була переповненість гімназій. Наводячи відповідні цифри відмов по Харкову в другій половині 1860-х рр. (до 200 осіб щороку) І. Алешинцев пояснював високі показники виключно політичними причинами²⁰.

Характерний випадок мав місце під час розгляду питання про відкриття гімназії в Бахмуті, коли в одній із відповідей міністр І. Делянов вказав:

* Аргументами нефінансового характеру стали: прокладання в Умані залізниці, відкриття окружного суду, розташування у місті корпусного штабу та військ, віддаленість від інших закладів освіти (до Немирова — 110 верст, Златополя — 133 версти, Вінниці — 153 версти).

¹⁹ Там же. — СПб.: Тип. т-ва “Общественная польза”, 1902. — Т. 15: Царствование императора Николая II (1897–1898). — Стб. 185–193.

²⁰ Алешинцев И. Указ. соч. — С. 333–336.

“населення Бахмута... величезна кількість якого відноситься до низького суспільного прошарку, не вимагає гімназійної освіти для своїх дітей!”²¹. Митарства місцевої громади завершилися в 1896 р., що суттєво покращило ситуацію. Так, за словами місцевого повітового предводителя дворянства П. Карпова, випускникам діючої прогімназії було складно вступити до гімназії Харкова чи Таганрога, практично не можливо — Одеси чи Катеринослава, а такі ближні центри як Слоб'янськ чи Луганськ їх взагалі не мали²².

Дійсно, вагомим чинником, який обумовлював необхідність у швидкому, порівняно із попередніми десятиліттями, зростанню кількості гімназій у 1870–1890-х рр. стало переповнення існуючих, особливо в губернських центрах, промислових та портових містах. Після аграрної реформи 1861 р., яка фактично відкрила доступ до середньої освіти для дітей селян, а також в умовах активізації урбанізаційних процесів, існуюча мережа не могла задовольнити запити населення. У 1870–1910-х рр. чи не головною проблемою освітнього характеру для кожного повітового міста була потреба у власному середньому навчальному закладі, а за його наявності — у реконструкції, ремонті або побудові нового приміщення, зважаючи на ріст кількості учнів. Звіт про діяльність навчальних закладів засвідчує, що в умовах дефіциту коштів спочатку цю проблему повсюдно намагалися вирішити шляхом відкриття паралельних класів. Другою фазою стала поступова реорганізація чотирикласних прогімназій у шестикласні. Однак це було тимчасовим рішенням, адже старші класи діючих гімназій продовжували наповнюватися не лише за рахунок власних учнів, а й закладів нижчого рівня декількох навколишніх повітових центрів.

На початку 1890-х рр. на три одеські гімназії лягало навантаження ще двох місцевих прогімназій, а також вознесенської та аккерманської. Такий стан речей зумовив відкриття у 1893 р. четвертої на базі існуючої шестикласної прогімназії. Втім, характерність цього конкретного випадку, який у повній мірі демонструє специфіку позиції міністерства, полягає у тому, що для покриття лівової частки необхідних витрат (6285 руб.) було понижено статус прогімназії у Херсоні — до чотирикласної²³. У результаті, це підвищило навантаження на місцеву гімназію, хоча “внаслідок відсоткового обмеження при прийомі євреїв-учнів до середніх навчальних закладів і більш

²¹ Цит. за: *Татаринов С.И., Ефимов Д.В.* Роль земских учреждений Бахмутского уезда Екатеринославской губернии в создании и развитии гимназий в 19 — начале 20 века // *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. — 2013. — I (6), Issue: 10. — С. 136.

²² Там же.

²³ *Григорьев А.* Очерк 25-летия Одесской четвертой гимназии (1873–1898). — Одеса: Тип. Акционерного Южно-Русского общества печатного дела, 1898. — С. 35–40.

розбірливого прийому дітей у навчальні заклади загалом...” їх чисельність у вказаних установах суттєво зменшилася, констатував попечитель Одеського округу Х. Сольський²⁴.

Кінець XIX — початок XX ст. для гімназій пройшов під знаком вивчення питання про реформу середньої освіти. Її необхідність вже давно була обумовлена викликами часу, однак започаткування відомчого обговорення, на рівні попечителів округів та педагогічних рад закладів освіти, стало можливим лише після завершення 15-ти річного управління міністерством І. Делянова (1882–1897 рр.). Щоправда, за наступне двадцятиліття на цій посаді побувало більше десяти осіб і особливості їх діяльності більше залежали від політичної кон’юнктури, ніж об’єктивної ситуації.

У ці роки спостерігалось подальше розширення мережі гімназії. У 1902 р. відповідний навчальний заклад було відкрито в Стародубі, 1903 р. — Євпаторії та Кам’янському (на базі приватної гімназії товариства “Прогресивіта”), 1904 р. — Олександрії та Вознесенську, 1907 р. — Полтаві (дворянська), Переяславі, Чугуєві, 1908 р. — Луцьку, 1909 р. — Олександрівську (суч. Запоріжжя), 1910 р. — Катеринославі (2-га), Новомосковську та Херсоні (2-га), 1911 р. — Хотині, 1912 р. — Верхньодніпровську, 1913 р. — Миколаєві (2-га) та ін. Чітке уявлення про темпи розвитку середньої освіти протягом першого десятиліття XX ст. дозволяє сформувати статистика, яка стосується вже неодноразово згадуваного Київського навчального округу. Зокрема, у 1901 р. в містах Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської та Полтавської губерній діяло 22 гімназії, у 1905 р. — 26, у 1908 р. — 36, у 1911 р. — 51. За цей же період чисельність учнів, що навчалися у них зросла з ≈9,95 тис. осіб до ≈16,5 тис. осіб. У їх соціальній структурі зменшилось представництво дітей дворян, чиновників та духовенства (з 58,4% до 45%); дещо зросло — міщан, купців, цехових (з 31,3% до 33,2%) та суттєво — селян і козаків (з 8,7% до 19,6%). Варто констатувати, що ця тенденція властива для усіх українських гімназій. Релігійний розподіл демонстрував позитивні тенденції в чисельності православних вихованців (із 69,2% до 74,5%) та іудеїв (із 9,8% до 11,2%), а також скорочення католиків (із 18,7% до 12,5%) і прихильників інших конфесій (із 2,3% до 1,8%). Структура бюджету засвідчувала збереження динаміки щодо послаблення фінансового навантаження на казну (її частка в загальних витратах на утримання гімназій зменшилася з 38,8% до 30,6%), ріст прибутків від утримання пансіонерів і оплати за навчання (з 46,1% до 51,5%), незначне зростання ролі міських громад та земств (із 4% до 7,2%)²⁵. Наведені цифри засвідчують, що,

²⁴ Сборник постановлений по МНП. — СПб.: Тип. т-ва “Общественная польза”, 1896. — Т. 12: Царствование императора Александра III (1891–1893). — Стб. 1713–1718.

²⁵ Состояние учебных заведений Киевского учебного округа с 1901 по 1911 год. — К.: Тип. И.Н. Кушнерев и К⁰, 1913. — С. 8–15.

враховуючи пожертви та відсотки з різних капіталів, гімназії Київського навчального округу на 2/3 були самоокупними.

За статистикою кількості учнів ще з кінця XIX ст. лідирували 1-ша Київська та 1-ша Житомирська гімназії, суттєво відставали приватні — новостворена В. Науменка і Колегія П. Галагана. Втім, варто констатувати, що недержавні заклади не лише Києва, а й інших українських міст, вирізнялися більш ліберально-прогресивним характером навчання, особливо під час революції 1905–1907 рр.^{*}, та мінімальним відсотком учнів, які вибували до завершення повного курсу²⁶.

Загалом, на початку 1910-х рр. в Україні налічувалося десятки міністерських чоловічих гімназій, не кажучи про приватні. Очевидно, що у цій сукупності на перше місце (за адміністративним значенням, терміном існування, кількістю вихованців і т. д.) варто ставити заклади, які були розташовані в губернських центрах. Найпрестижніший статус мала 1-ша Київська гімназія, створена указом 1809 р. та прирівняна до вищих навчальних закладів із 1811 р. Цей рік офіційно вважався її датою заснування, тому помпезне, на імперському рівні, святкування 100-річчя закладу припало на 1911 р. Про особливе тогочасне значення гімназії свідчить не лише рівень її матеріального забезпечення, соціальний склад випускників (серед яких, за словами сучасника, “діти інтелігенції та знаті” і потрапити до їх переліку можна було лише за наявності відповідних знань та протекції), а й видання до ювілею окремого рескрипту. У документі йшлося про надання установі найменування “Імператорської Олександрівської”, карбування пам’ятної монети та виготовлення ювілейного знаку, а також з особливим пафосом констатовалося, що гімназія “протягом 100 років свого існування непохитно стояла на південно-західному рубежі нашої великої держави міцним оплотом просвіти і демонструвала приклад сповненої глибокої відданості служби...”²⁷.

В умовах економічного росту та, разом із тим, рівня життя (особливо в містах), напередодні Першої світової війни актуалізувалася проблема необхідності підвищення рівня заробітної плати для педагогічного та адміністративно-управлінського персоналу. У цьому відношенні профільне міністерство приділяло першочергову увагу чоловічим гімназіям, прогімназіям і реальним училищам, тобто тим навчальним закладам, які забезпечували

* У цей період звіти попечителів навчальних округів фіксують загальне погіршення поведінки гімназистів, поширення в закладах освіти опозиційних петицій, практики бойкоту окремих викладачів та ін.

²⁶ *Виноградов Н.Н.* Киевский учебный округ в 1905 году // ЖМНП. — СПб., 1907. — Новая серия. — Ч. IX. — С. 34–38.

²⁷ ПСЗРИ. — Собр. 3-е. — Т. XXXI (1911). — Ч. I. — № 35816. — СПб., 1914. — С. 984.

підготовку основної маси фахівців нижчого та середнього рівня для усіх сфер життєдіяльності. Саме з метою “покращення матеріального становища службовців середніх загальноосвітніх чоловічих навчальних закладів” у 1912 р. було затверджено нові штати. Згідно з ними, загальний бюджет кожної гімназії складав 36,08 тис. руб (або 34,175 тис. руб за наявності квартир). Сума підвищувалася на 225 руб у випадку викладання не однієї (латини), а двох (латини та грецької) давніх мов. Крім того, запроваджувалися: обмеження максимальної кількості уроків для директора та інспектора гімназії, п’ятилітні диференційовані надбавки вчителям залежно від стажу та рівня освіти, пенсійні оклади, звільнення від оплати для дітей навчально-адміністративного персоналу, який пропрацював не менше 10 років²⁸. Загалом, цей закон істотно покращував соціальне забезпечення педагогів та управлінців середніх навчальних закладів, однак перехід на нові штати відбувався протягом декількох років, а початок Першої світової війни ще більше загальмував цей процес.

Отже, в пореформений період гімназійна освіта України зазнала суттєвих змін, основними проявами яких були: перманентне реформування навчального процесу та посилення регламентації нагляду і контролю за вихованцями; швидке зростання мережі закладів, насамперед у південних промислових районах; поступове зменшення частки державного фінансування, яке замінювалося платою за навчання, утриманням пансіонерів і дотаціями міських громад і земств, особливо на Лівобережжі та Слобожанщині; скорочення чисельності дітей дворян, чиновників і духовенства, збільшення — міщан, купців, селян. Поряд з цим, зберігали актуальність низка негативних тенденцій, перш за все, переповнення учнями в губернських центрах (Києва, Одесі, Харкові) та, як результат, високий відсоток відмов при вступі. Відтак, наприкінці XIX — на початку XX ст. навіть для кожного повітового міста однією із головних проблем освітнього характеру було відкриття власного закладу; за його наявності — необхідність у реконструкції, ремонті або побудові нового приміщення. Затягуючи цей процес, профільне міністерство посилалося на відсутність коштів, однак далеко не останню роль відігравали політичні мотиви — штучне стримування поширення знань серед незможних верств населення.

REFERENCES

1. Aleshintsev, I. (1912). *Istoriya gimnazicheskogo obrazovaniya v Rossii (XVIII i XIX vek)*. Sankt-Peterburg: Izdanie O. Bogdanovoy. [in Russian].

²⁸ Там же. — Собр. 3-е. — Т. XXXII (1912). — Ч. I. — № 37008. — Пг., 1915. — С. 435–439; Там же. — Ч. II: Штаты и таблицы. — К № 37008. — Пг., 1915. — С. 116–117.

2. Grigorev, A. (1898). *Ocherk 25-letiya Odesskoy chetvertoy gimnazii (1873–1898)*. Odessa: Tip. Aktsionernogo Yuzhno-Russkogo obschestva pechatnogo dela. [in Russian].
 3. Lyman, I. I., & Konstantinova, V. M. (Comps.). (2006). *Materialy z istoriyi Berdyans'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu (Vol. 1: Berdyans'ka cholovicha himnaziya (ostannya tretyna XIX stolittya))*. Kyiv: Osvita Ukrayiny. [in Ukrainian].
 4. Vinogradov, N. N. (1907). Kievskiy uchebnyiy okrug v 1905 godu. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosvescheniya — Journal of the Ministry of National Education*, 9, 34–38. [in Russian].
- Tatarinov, S. I., & Efimov, D. V. (2013). Rol zemskih uchrezhdeniy Bahmutskogo uezda Ekaterinoslavskoy gubernii v sozdanii i razvitii gimnaziy v 19 — nachale 20 veka. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. I (6) (Issue 10), 134–142.